

ІСТОРИЧНА ПОПУЛЯРНА

БІБЛІОТЕКА

9 (47)

70

1410

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

Замш

10413

УМОВИ З'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З МОСКІВЩИНОЮ

в 1654 році.

Ціна 40 коп.

ХАРЬКІВ.

Видавництво "ПРОСВѢЩЕНІЕ" Рибна ч. 32

1917.

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
№ 74661

21/11

JOHN S. EDWARDS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1894

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILL.

АН УРСР
Акт № 197⁹²
№ 12 317-11

ВНООФ
Звірено 20 07 р.

Умови з'єднання України з Московщиною в 1654 році.

Знаєте як ото буває, коли чоловік темний, забитий, неграмотний — і служить він і служить своїм панам і сам не знає за що; скільки дадуть йому — візьме, де скажуть спати — спатиме, що кинуть з'їсти — з'їсть. І за кожду не то ласку а просту справедливість готов уже руку цілувати — та й цілує.

Але приходить гора — і мов очі відкривають ся у чоловіка. Нараз він починає бачити свої терпіння, починає чути в собі силу, і сам не розуміє — як се він досі міг нести таке ярмо. Починає шукати своїх прав не тільки теперішніх та будучих, але й минулих, єднаєть ся з собі подібними і разом, спільними силами скидає ярмо, стає вільною людиною.

І так, як буває з окремим чоловіком — так буває і з нацією цілою. Нація спить, вона прибита, неосвічена, темна. Куди пошлють — іде, скільки велять платити — платить, прикажуть воювати — воює, замирять теж без неї. І так тягнеть ся віки. Народ забуває сам себе, забуває імя своє і думає, що все йде так, як треба.

Але приходить час — і очі народа відкривають ся. Кожний син народа крикне в серці своїм — „Боже! Що ж я робив досі? Як міг я жити так“? — І всі сили устремляє нараз до будови нового життя.

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР

Ім'я

І се відбуваєть ся якось відразу в усіх серцях; і все нарід спалахкує одним почуттям, одним бажанням — скинути з себе національне ярмо, стати свобідною нацією, як і всі інші. Кождий починає цікавити ся не тільки сучасністю, але й минулим своїм, і шукає прав своїх не тільки в актах сьогоднішнього дня, але й в історичнім архіві.

Так було завжди, так і буде завжди. Так було з іншими людьми, так є й з нами, українцями, тепер. Ми були темні, сліпі. Ми віддали свою землю, свій хліб, свої права, віддали все — а мали взамін одну тільки ганьбу, тюрму, Сибірсь та назву хахол. Наша інтелігенція пішла у пани московські, наші гроші пішли у казну московську, наша молодь складала голови за „славу і велічє Росії“. Роспочала Росія війну — нас про те ніхто не питав чи хочемо ми воювати, чи нашому народу буде ся війна на користь, чи стоїть шкурка за вичинку. Ні, нам тільки повелівало ся: мобілізація таких-то годов на таке то число. І йшли, клали голови во славу русскаго царя.

Але прийшов час — і спало більмо з очей синів українського народа. Ми побачили себе нацією, зрозуміли, що перше ніж годувати там усяких панів у Петрограді та в Москві, треба подумати про те, як нагодувати свій власний народ, як зробити його освіченим, як вернути йому його людські і національні права, як дати рідній мові рівне місце серед культурних мов світа — і взагалі як нам стати знов на те місце, на якому ми стояли давніше і з якого нас зіхнула царська рука. І тому тепер кождому цікаво — а яка ж була Україна давнійше, які мала права, як і коли їх утратила. Тому й цікавить ся тепер кождий і „Переяслівською“ умовою Богдана Хмельницького, коли то він еднав ся з Москвою. От ся книжка і має розказати і то не своїми словами, а вокументами, актами, подлівними ділами — як то все воно дідбуло ся.

Отже насамперед мусимо сказати, що *Переяслівського* договору властиво нема. Бо ото як надумав Богдан Хмельницький вибивати ся з під польської неволі, то зразу прийшло ся йому круто: хоч завзяття у козаків і багато, але ж на самім завзяттю не виїдеш проти Польського Государства, де й капітали, і артилерія, і регулярне військо, і аристократія з власними многотисячними полками. І почав Богдан Хмельницький дивити ся за союзниками — хто би міг допомогти козацеству проти поляків. І перше, на кого подумав Богдан — се були татари. От прочитайте як писали Московські бояре Трубецкой та Пушкін до сенатора польського Адама Кісіля.

«... марта въ 5 день... пріѣхали въ Крымъкъ царю (тобто до хана кримського) съ Днѣпра Запорожскихъ Черкасъ (се так українців москалі називали) четыре человекъ и просили у Крымскаго царя людей, чтобъ имъ ити на королевскаго величества польскую землю войною за свою Черкасскую обиду. И какъ де они съ королевскаго величества людьми управятца — и они-де Крымському царю учнутъ служить вѣчнымъ холопствомъ». Як бачимо звертаєть ся гетьман за першою помічу не до братнього народа не до «бѣлаго царя», а до татар — о с ільки тоді Москівщина була чудною Україні.

Очевидно се тільки до бояр доходили такі вісти ніби-то Хмельницький обіцяв хану «служить вѣчнымъ холопствомъ», в дійстности того не було, але все ж поміч дістав Хмельницькій дійстно від татар: з татарами побив поляків під Жовтими Водами і під Пілявою і під Зборовом. Москва не тільки не помагала в сій першій найтяжшій боротьбі українців за свободу, але навпаки — мало бракувало, щоб Москва не виступила проти українців. Той же самий польський воєвода Адам Кісіль от що писав до тих самих згаданих воєвод Трубецького та Пушкіна.

„Аще бы зъ Запорожа збѣжалъ Хмѣльницкій, козакъ своевольный, на Донъ и хотѣлъ подвизати Донцовъ на море

— по союзѣ обоихъ великихъ господарей наших (тоб-то короля польського і царя московського) надобно зимать его, какъ здрайцу обоихъ великихъ господарствъ“. (лист від 3 квітня 1648 року).

А коли вже польське вїйсько виступило проти Хмельницького, то Кісіль навіть пише, що сподіваєть ся московської помочи проти українців. «По вѣчномъ же соединенію пресвѣтлыхъ великихъ господарей нашихъ — васъ братіи наше, и рати его царскаго величества къ себѣ ожидать будемъ» (лист з 24 квітня 1648 року). А коли до Кісіля вже дійшла вість, що там щось недобре польському вїйську, щось його бьють українці, то він прямо уже вимагає приходу московського вїйська проти Богдана. В листі до Путивльського воєводи Никифора Плещеєва (Путивль був на границі Москівщини з Польщею) пише, що от як раз тепер треба московському царю показати свою щирість до короля і прислати когось „къ Днѣпру въ помочь намъ съ его царскаго величества ратными людьми“ (лист від мая). Те ж саме пише до того ж воєводи князь польський Ярема Вишневецький: «Естли послышите откуда вѣсти, що они (татари з українцями) въ нашу страну пойдуть, помочь пришлите намъ съ людьми своими» (лист від 10 мая).

І воєводи московські обіцяли поміч (лист Хотьмижського воєводи князя Семена Болховського від 4 червня 1648 р.), писали й до свого царя, що вони готові йти «на татаръ и своевольныхъ Черкасъ» (лист Севських воєвод від 7 червня), ждуть тільки приказу царя. Отже вїйсько було вже готове йти усмиряти українську боротьбу за волю—бракувало тільки приказу царя.

Але якось вже воно так вийшло, що сі листи воєвод попали перше в руки Хмельницького. «Мабуть з ласки Божої так стало ся,—писав Хмельницький до одного з Севських воєвод, — що послів ваших, хоч не до нас післаних, довело ся нам

приймати» (лист від 8 червня*). Отже Хмельницький знав таким чином що думають у Москві. І пише з того приводу князю Болховському: „Не надіяли ся ми того і від царського величества та й від вас самих, православних христіян, щоб ви на віру нашу христіянську, однакову з вашою, мали наступати і помагати ляхам. А от в листі вашім до Адама Кісіля ви пишете, що з доброю силою стоїте на своїх границях наче на татар, а більше на нас самих. Та Бог, Творець наш, так зробив, що поки те ваше військо поспіло — ми свого неприятеля звоювали. От се майте на увазі, як що хочете з нами воювать. А краще будьте нам приятелями і прибувайте нам на поміч, а ми вам теж поможемо в чім прилучить ся» (лист із Чигирина від 20 червня).

А післанця Сєвських воевод Хмельницький перейняв ще ранійше і з того приводу написав до самого царя. Що ж у тім листі писав гетьман України до царя московського? Може вже тоді говорив про приєднання?

Насамперед треба знати, що саме в той час у Польщі помер король. Під нові вибори багато у де-кого була думка, щоб на польський престол посадити московського царя. От про те тільки пише й Хмельницький: „Хотіли би ми собі самодержця государя такого в своїй землі, як ваша царська вельможність, православний христіянський царь“. Очевидно козаки думали, що дійсно краще би мати на польським престолі православного, ніж католика. І от Хмельницький предлагав царю скоренько наступити з військом на Польшу. «Коли б на те воля Божа та й поспіх твій царський зараз же, не гаючи ся, на Польшу наступити — то ми з усім військом Запорожським вашій царській вельможности услужити готові. Отже поспішай ся з свого боку на ляхів наступати, а ми їх за божою поміччю звідси візьмемо» (лист

*) «Листів Хмельницького здебільшого не бачимо в оригіналах, а тільки в московських перекладах. Я подаю їх тут в мові українській,

Хмельницького до царя від 8 червня).

Тут ще про союз як бачимо нема думки; головна ціль Хмельницького — тільки втягнути Москву у війну з Польшею. А Москва справді не знає що їй робити: з одного боку по договору з Польшею вона мала би отсе прислати військо проти татар і козаків, а з другого — не хотіло ся вплутувати ся у війну. Не через те там, що у Москви і України одна віра — царі московські любісінько били своїх одновірців гірше від басурман — а просто не чула ся Москва на силах: перед тим її сильно побила Польша. Але в грамотах, очевидно все наперед віру витуляють. Так і Болховському велено було відписати, що, мовляв, військо московське стоїть на границі «для обереганья его царского величества украинныхъ городовъ и мѣсть отъ приходу Ногайскихъ и Крымскихъ татаръ. А что будто на вас хотимъ стоять — и то нѣхто вмѣстилъ вамъ непріятель христіанскія вѣры, хотя тѣмъ въ православной вѣрѣ ссору учинить. И вы бѣ и впередъ отъ насъ того не мыслили и опасенья никаково не имѣли; и отъ васъ никакова дурна не чаемъ и опасенья не имѣемъ, потому что вы съ нами одное православные христіанскіе вѣры».

Так писала Москва гетьману. А польських вельмож в той же самий час переконувала, що військо московське готове йти проти татар — се Хмельницький довідав ся з листа Путивльського воеводи Плещеева до князя Вишневецького. Перехопивши сей лист, «Не чаяли ми того від вас, писав до Плещеева: гетьман щоб ви ляхам недовіркам на нас православних христіян, на братів своїх, поміч військами своїми давали. Ми тепер певні, що ви з ляхами на нас хочете воювати: хоч і пишете, що то ніби на татар кримських, але ж ви добре знаєте, що не з татарами, а з нами козаками ляхи завоювали ся. Та дай Боже, щоб і всякий непріятель нашого війська Запорожського так само шію зломив і потіхи не відніс, як нині ляхів нам Бог поміг надломити.

«А ми не того хотіли государю православному, царю християнському московському Олексію Михайловичу, щоб він мав на нас воювати. А хочем його царському величеству, того, щоб він тепер же на ляхів ішов воювати і нашим государем і царем був, яко православний царь християнський» (лист від 11 липня).

Знов та сама думка — війна з ляхами і царь московський на польському престолі. Але коли Хмельницький і третього посла від Плещеева перехопив, і з листа довідався, що москалі його дурять і готові з'єднатися з ляхами, то вже пише иншим тоном. «Уже третього посла вашого ловимо, що ви тайкома від нас зсилаєте ся з ляхами нас воювати. Але ми кожного здорового відпускаємо. І польських послів ловимо і їх відпускаємо, бо надіємо ся на Бога, що він нам по милости своїй святій на вороги наші дасть поміч і побіду. А коли ви хочете на нас, на свою ж віру християнську меч підняти то надіємо ся, що ви так само потіхи не віднесете, як і хто инший. Лекше нам, (тоб-то полякам і українцям), стільки бивши ся між собою, помирити ся, а помиривши ся на вас повернути — і тоді за зраду вашу Бог вас погубить. Ми вам хотіли всього доброго, а царю вашому королівства польського, а в тім — як собі хочете, так і зачинайте: чи з ляхами чи з нами — то вам вільно» (лист з Павлочі від 24 липня).

А що ж Москва на те все? А Москва присилає до гетьмана посла Унковського, та сей Унковський був посланий скорше по те, щоб розглянути ся як стоять діла, а сам нічого доброго не говорив. Успіху козакам бажав, але розривати з Польшею Москва не хотіла; навіть більше: царь московський радив козакам ліпше покорити ся полякам: «бо тож пани ваші»... Цевне іще якийсь розговор був у Хмельницького з царським послом, бо після того гетьман і сам виряджує посла до Москви. Так то Україна з Польської провінції

стала зразу державою, яка зносила ся вже з сусідськими государствами. Так буде й тепер: зразу з провінції великоруського царства вона от-от стане... побачимо чим...

І от тільки по Унковським в перве бачимо думку Хмельницького ніби про союз із Москвою, але й тепер се не була думка про союз, а тільки бажання вплутати царя московського у війну. А для того гетьман не вагав ся й пообіцяти де-чого і поманити і сказати де-кілька пишних слів. І от в листі до царя про союз виразної думки не бачимо, але за те силу всяких лестливих слів, до яких такі охочі були царі московські. Приймавши нашого посла, писав Хмельницький: — «нас, слуг своїх, до милости царського свого величества прийми і благослови, яко православний государь, війську своєму на ворогів наших і за віру православному наступати. А ми в Божий час із сього боку на них підем і маємо в Бозі надію, що той ворог наш і до кінця не буде мати потіхи. Тільки вашому царському величеству низько б'ємо чолом — від своєї милости не віддаляй нас, а ми Бога о тім молимо, щоб наше царське величество, яко иправжній і православний государь, над нами царем і само-нержцем був. А після такого союзу православія маємо в Бозі садію, що всі неприятелі погибнуть».

Досі ще все таке, як і в попередніх грамотах. А ось нове.

«Посла нашого, ваше царське величество, з миром відпусти, а нас під милость і оборону свою і всю Русь, що нині по милости Божій проти ляхів іде, візьми. А ми всі одностайно і однодушно готові умірати за ваше царське величество» (з Чигиринна 3 мая 1649 року).

Тут, як бачимо ще нічого нема, окрім звичайної дипломатичної лести. Але на словах посол Хмельницького (ним був Чигиринський полковник Вешняк) то мабуть говорив більше, бо царь от що відповідав Хмельницькому.

«И за твое гетманово и всего войска Запорожскаго къ намъ, великому государю, къ нашему царскому величеству, доброе хотѣнье, что есте наше царскаго величества милости къ себѣ желаете и обѣщаетесь намъ, великому государю, съ войскомъ Запорожскимъ служити — жалуемъ и милостиво похваляемъ». Але проти Польші Москва виступати все ж не хотіла, покликуючи ся на свій договір. І тільки неначе на потіху козакам, говорила: «А будетъ королевское величество тебя гетмана и все войско Запорожское учинить свободныхъ безъ нарушенья вѣчнаго докончанья¹⁾ — и мы, великий государь наше царское величество, тебя гетмана и все войсцо Запорожское пожалуемъ, подъ нашу царскаго величества высокую руку принять велимъ». (Грамота царя Олексія Михайловича від 13 червня 1649 року).

От се був перший обмін думками що до злуки України з Москівщиною. Уже зразу показало ся, що царь і гетьман ріжно думають: коли для Хмельницького найважнійше було, щоби Москва вчинила війну з поляками і через то Україна освободила ся — царь про війну не думав, але як би йому подарував хто такий шмат землі з народом, то тоді — «пожалуемъ и подъ нашу высокую руку принять велимъ».

А Хмельницький тим часом розбив польське військо і самого короля мало в полон не взяв. Отже чув себе в силі і тепер не дуже потрібував московської помочи. Коли Путивльські воєводи підослали до нього своїх шпіонів, котрі ніби мали скаржити ся на ріжні там пограничні нелади, а в дійстности шпіонувати — то Хмельницький так їм і сказав: — «Іздите ви сюди не за ділом, а для лазутчества», —

¹⁾ Цікаво, що з початку в грамоті було написано: „А будетъ ты гетманъ и все войско Запорожское у короля и у пановъ радъ учинитесь свободны и похотите быти за нами великимъ государемъ, за нашимъ царскимъ величествомъ въ государствіе“. Але се виглядало, що наче б козаки сами себе освободили. Де ж би царь московський на таке міг пристати — тому бул^о написано в грамоті так, що як вас, мовляв, сам король освободить.

а потім ще додав, що нехай московські люди не зарікають ся Запорожського війська у своїй землі бачити. — „Ви тут за дуби та за пасіки говорите, а я всі міста ваші й саму Москву зламаю. І сам той, що у Москві сидить і той від мене не відсидить ся“.

Роспитували шпіони і там і там — всюди чутки, що ніби справді гетьман іде на Москву війною: «Во всѣхъ Черкасскихъ городѣхъ тѣ же рѣчи Черкасы всѣ говорятъ не тайно, что итти имъ съ гетманомъ однолично на твое государево Московское государство войною подъ Путивль и подъ иные твои государевы города за то, что де ты, государь, не учинилъ имъ, Черкасамъ, ратными людьми помочи на Поляковъ». (з листа до Путивльських воевод від 16-го вересня 1649 року).

Такі ж вісти приходили й від татар: утікач з Криму Гришка Ребенін доносив, що він чув від Морача-мурзи: «какъ минетца война в Литовской сторонѣ у Запорожскихъ козаковъ съ Поляками — и ему-де, Крымскому царю со всею Ордою итти на твои государевы украины большою войною» (з листа Севського воеводи від 16-го липня). Татари хотіли вже було зразу напасти на Комарицьку волость, але Хмельницький поки що розговорив. (лист Севських воевод від 22 вересня).

Словом — Москва почала бояти ся Хмельницького, бо скрізь по Україні пішов голос, що треба йти на Москву. „Да въ новыхъ же Млинахъ говорилъ ему, Гаврику, Запороской козакъ: «будеть-де у насъ съ вами, Москвичи, болшая война, что отъ васъ Хмельницкому на Поляковъ помочи не было». — «И ему, Прокофью, сказывалъ тотъ Миско-мѣщанинъ, что черкасомъ велѣлъ гетманъ всѣмъ-готовитца, и ружье, и запасы велѣлъ готовить». Такими вістями годувала ся Москва.

Гетьман писав, що не тільки він, а й татари не

будуть нападати на московську державу, «бо у нас так постановлено, щоб вони православним христіянам дали спокій. А от ви нам обіщали поміч дати та не дали. То ж коли б знов стала ся потреба — не чиніть так більше, бо ми все з Богом починаємо і маємо надію, що Він нас від усіх ворогів оборонить» (лист Хмельницького до Вольновського воеводи від 29 вересня),

Москва дуже затривожила ся — аж вислала післанця *Грігорія Неронова*, *аби він на місци розібрав ся як там дійсно стоять справи.* Неронов приїхав до гетьмана, але гетьман не дуже-то смиренно говорив з московським послом; саме під той час донські козаки напали на Крим — і гетьман се так пояснив, що то донські козаки хотять його, гетьмана, з кримським ханом посварити, аби хан більше не давав українцям помочи проти ляхів.

«Коли царь ваш буде стояти за тих козаків донських та може ще й поміч їм давати, то доведеть ся разом з татарами на москвіщину йти» — казав гетьман Неронову.

«И говорилъ такія рѣчи сердито гораздо», — пише царський посол.

Але потім гетьман на другий день пом'якшав і казав навіть послу, що коли, чого не дай Боже, не повезе козакам проти ляхів, то «и онъ, гетманъ, и Войско Запорожское на великого государя, его царского величества, на милость надежны и уступитъ онъ, гетманъ, въ тѣ поры со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ отъ проклятыхъ ляховъ во царскаго величества сторону подъ его государеву высокую руку, а индѣ никуды въ иные государства переходитъ мысли его нѣтъ и впредь не будетъ».

Так говорило ся на офіціальних приняттях, але думка про війну з Москвою мабуть дуже подобала ся козацеству, бо московські воеводи не перестають добувати всякі вісти про те й бомбардувати ними централь-

не правительство. Пишуть, що гетьман посилав три полка на поміч татарам ніби-то проти „Горських Черкась“ (якихось кавказців), але то так тільки говорить ся, а в дійстности й українці й татари хотять іти на Дін, «а бувъ на Дону, итти Крымскому царю съ Запорожскими Черкасы войною на твое государево Московское государство. Да и многіе Запорожскіе Черкасы въ городѣхъ говорятъ и похваляютца, что имъ итти войною на твое государево Московское государство; а индѣ имъ Черкасам итти войною некуды».

Се пишуть Путивльські воєводи в листі 30 листопада. А на слідуєчий день уже нова вість: Хмельницький дає 30 тисяч війська у поміч татарам, «а итти имъ съ Крымскимъ царемъ подлинно нынѣшней зимы войною на твою государеву землю». Іти має з тим військом полковник Гладкий (лист 1 грудня). Іще через пару день — знов вісти, що Гладкий уже пішов на зустріч татарам з 6 тисячами — „и подлинно, государь, татаровя многіе люди и Черкасы идутъ подъ Путивль и подъ Сѣвекъ и въ Камарицкую волость и подъ иные твои государевы украинные города большою войною“ (лист від 6 грудня).

Росторопні Путивльські воєводи знов післали шпіонів розвідати в чім річ, і ті шпіони привезли вість, що навіть не 30, а 40 тисяч війська Хмельницький виряжає на Москву (лист від 12 грудня). І що се військо уже готове. „А какъ напередъ сего готовились они, Черкасы, противъ поляковъ, и въ тѣ-де поры, государь, готовили они великіе запасы; а нынѣ-де государь, они только лошади кормятъ, а запасовъ никакихъ не готовятъ, и потому чаятъ, что имъ Черкасамъ итти войною на твои государевы города“ (лист від 17 грудня). Словом — було з чого налякати ся — і Москва думає

посилати ще одного післанця до Хмельницького з уговором аби він спом'янув єдину православну віру „и великому государю нашему, его царскому величеству службу свою показаль, Крымскаго хана огъ всякаго дурна унималь и великаго государя нашего, его царскаго величества, на украины итти ему отговариваль“.

Але всі ті страхи показали ся зайвими: Хмельницький тільки лякав Москву, а наступати на неї не думав — по що було йому, маючи війну за війною з поляками, накидати собі на шію ще й московського ворога. І більше як півтора роки ми не бачимо ніяких звісток про зносини Хмельницького з Москвою. А от Москва не била думки виступити з поляками проти революції української — і в 1650 році гетьман аж до гармат кував гонців московських, котрі говорили про таку можливість. Взагалі нічим неможна було там вивести Хмельницького з себе, як словами про можливість союзу Польщі з Москвою. Коли в 1651 році московський посол Лопухін знов радив українцям піддати ся полякам як своїм вічним панам, бо инакше — «царь брату своему его милости долженъ будетъ дать помощь своимъ войскомъ» — то гетьман аж кинув ся на посла і був би його ударив та тільки полковник чернігівський Шумейко удержав його силою (оповідав очевидець посол Радзивіла Миловський).

Приїздив же Лопухін установити шпіонаж за двором Хмельницького і сипав соболями направо-наліво (давнійше охранныє отдѣленіє московське соболями за доноси платило). Сорок штук сих соболів дав митрополиту грецькому, попало й другим грекам, яких тоді багато вертіло ся при Хмельницькім. Та навіть і генералний писарь Виговський не устояв і польстив ся на московські соболі, обіцяючи служити Москві словом і ділом. Не в довіз уже й послав грека Ілію з листами до Москви; правда,

в тих листах нічого не було особливого, але здасть ся, вони були післані тайком від гетьмана. Куплений митрополит грецький писав, що він натякав уже пару разів гетьману про одновірність московського царя, але гетьман буцім-то одно говорить: „пришле нам поміч — будемо служити йому, як і донські козаки служать, а в тім — як собі хотять“.

Отже, як бачимо, про союз нема й думки. Навіть більше: коли Богдан у 1651 році вибрав ся уже на війну з поляками і стояв у поході, то говорив одному ченцеві грецькому «Щіду на Москву і зруйную її гірше Польщі» — «и клялся, смотря на образъ Спасовъ»,

Се було перед Берестецькою битвою (10 мая). Але коли прийшла ся битва, яка повернула всю долю українського народу; коли за зрадою татар військо козацьке було розбите, народ упав духом і, боючи ся помсти польської, почав тікати світ за очі, між иншим і на вільні степи теперішної Харківщини — от тоді прийшло ся Хмельницькому у перше задумати ся над союзом з Москвою. Польща показала ся сильнішою ніж думав гетьман, і самим козакам проти неї не вистояти: треба шукати опори — і гетьман уже думає знарядити спеціальне посольство до Москви, бо-дай так оновідав подьячий Богданов, що саме тоді був у гетьмана. Виговський мав думку, що се його, Виговського, пішле гетьман у післанцях, а тоді «онъ у всѣхъ тѣхъ статяхъ учнетъ договариваться, на которыхъ статьяхъ имъ быть подъ его государевою високою рукою. И будетъ на то государево изволенье будетъ — и онъ во всемъ учинитъ по государевѣ волѣ, какъ ему, государю, будетъ годно». Виговський висловлював на дію, що й митрополит Київський теж буде просити у царя, а то й сам поїде «государю бити челомъ отъ всей Малой Руси и отъ нихъ Запорожскихъ Черкасъ, чтобъ государь пожаловалъ, велѣлъ

ихъ принять подъ свою государеву высокую руку». Такъ здавалося тоді Виговському.

А перед тим, коли через Україну до Москви їхав Назаретський митрополит, гетьман переказував йому словесно, а навіть і якийсь лист передавав, що хоче переходити з усією Україною під високу царську руку. Москва уже під сей час почала задумувати ся' — чи не поспробувати би справді приєднати до себе Україну. Правда, се грозило розривом з Польщею, отже треба було сім раз добре приміряти, щоб не помилити ся. І Москва приміряє: і Польщу не зовсім відпихає і не зовсім задовольє (Хмельницький дякував, що царь польських послів «отправиль не съ ихъ охотою») — і Україну і бере й не бере. В усякім разі через отого митрополита Назаретського царь прислав Хмельницькому якийсь лист. Подьячий Богданов каже навіть, що гетьман прочитавши сей лист, „учаль плакати“, але то мабуть тільки для ефекту сказано. В усякім разі гетьман тоді ж сказав, що дійсно відправить посольство до царя і накаже тим послам «бити челомъ съ большимъ прошенъемъ, чтобъ великій государь святыя Божія церкви и святыя многоцѣлебныя и нетлѣнныя мощи отъ ерестическихъ рукъ и отъ ихъ поруганья оборониль и надъ единовѣрными православными христіянами, надъ всею Малою Русью милость свою государскую показаль — приняль ихъ подъ свою государскую высокую руку; а они—де всѣ православные христіяне подъ его государскою високою рукою съ великимъ хотѣньемъ во всей его государской волѣ быти хотять такъ же, какъ у великаго государя, у его царского величества въ ево Россійскомъ Государствѣ всякихъ чиновъ люди въ подданствѣ и во всей его государской волѣ пребываютъ; и въ томъ всею Малою Русью, духовного чину и свѣтцкаго всякихъ чиновъ люди, мѣщане и козаки дадимъ на себя договорное писмо руками съ большимъ утверженъемъ, какъ великому государю, его царскому величеству годно, и

на томъ учинимъ присягу».

Чи дійсно так говорив гетьман, а чи то тільки звичайний холопський стиль московського подьячого — в усякім разі Богданов так передавав слова гетьмана.

А митрополит Назаретський, що саме був при тій бесіді і собі підталдикує: дивно міні, каже, що гетьман, сам православний християнин — а держить дружбу з бусурманом. Бусурмане ж ніколи до добра не доведуть, бо у них у законі навіть написано, що хто живе у великій дружбі з гяуром і умре, не учинивши тому гяуру жадного зла, той наслідуює вічну муку.

На се гетьман ніби то відповів, але ж такий час тепер приспів, що треба й з бусурманами еднати ся, аби подужати поляків. Бо инакше татари зложать ся з поляками і вдарять на козаків. А от як би царь взяв козаків під свою руку, тоді б хан кримський не був страшний, навіть можна було б і самого хана зробити московським підданим.

Виговський, позіхаючи ще на московські соболі, запевняв подьячого у вірності своїй царським інтересам і теж просив прийняти Україну під високу царську руку, «потому что всѣ единогласно молятъ Бога и хотятъ быти подъ его государскою высокою рукою съ большимъ хотѣньемъ. И великому де государю, его государскимъ счастіемъ, къ его великому Московскому пространному и многолюдному государству безъ войны и безъ кровопролитія учинится прибавленье большое, и овладѣетъ онъ, великій государь, многою землею и городами, и зъ тѣхъ городовъ ему, великому государю, съ мѣщанъ и со всякихъ чиновъ людей и съ ихъ торговыхъ и съ иныхъ со всякихъ промысловъ учинится ево государскої денежной казни прибыль многая, потому что православныхъ христіянъ многолюдство большое и промыслы всякими промышляють въ своихъ городѣхъ и въ инья государства для всякихъ своихъ промысловъ ѣздятъ, также и къ нимъ въ города изъ

инихъ государствъ многіе купецкіе и всякихъ чиновъ люди со всякими многими товарами и для инихъ всякихъ своихъ промысловъ прїѣзжають же».

Гетьман давав надію, що можна буде самих татар зробити царськими підданими а, Виговський говорив те саме про поляків — що вони, мовляв, і без війни перейдуть у підданство, коли побачать яка то сила козаки з Москвою. Словом грали і гетьман і писарь на московських слабих струнах: жадні ж були царі московські на всякі землі. І вже одно се грання показує, що в тих усіх вірнопідданих словах більше дипломатії ніж щирости: гетьман і писар просто «обробували» царського післанця. Серьозно гетьман про союз із Москвою не думає, і ніяких переговорів не веде.

Аж весною 1652 року, коли гетьман дійсно переконався, що самому проти Польщі не встояти а на других союзників надія погана — приходилось задумати ся над союзом. До того ще пхало гетьмана й те, що після Берестецької баталії народ, боючи ся помсти польської, цілими тисячами почав переходити в московську сторону на вільні степи теперішньої Харківщини. І от гетьман посилає до царя післанця Искру знов все з тим же самим — аби царь дав поміч проти поляків. Царь відповідає знов тим самим, що лучче підчинити ся полякам, як своєму законному правительству. На те Искра відповів, що між козаками і поляками ніякого миру не може бути, а коли царь не хоче помогти проти ляхів, то нехай дозволить усім українцям перейти через границю і поселити ся недалечко.

Се знов був дипломатичний крок. Очевидно не міг же Хмельницький серьезно думати, що весь народ піде геть із своєї землі — і царські бояре, розгадали думку гетьмана: перейшовши границю з полками, гетьман не тільки не кинув би України, а навпаки, поширив би її. Отже бояре й кажуть, що коли вже хоче український народ переселяти ся,

то-нехай переселяеть ся на Дін, у степи, а не коло границі.

А в сей же самий час Хмельницький вів такі ж самі переговори і з турецьким султаном, теж підіймаючи його проти ляхів і обіцяючи підданство. Таким чином весь час перед гетьманом одна ціль — відбити ся від поляків; а всім тим договорам та підданствам він не придавав жадного значіння. Стільки договорів уже було попідписувано з Польщею, але ні одного з них ніколи ні Польща ні козаки ні яка будь инша держава того часу ніяк не держала. То не мав причини Хмельницький думати, що договір і з Москвою буде якийсь инший.

Але Москва мала свою думку по російській поговорці: «коготокъ увязъ—всей птичкѣ пропасть». І от Москві треба було якось ущемити коготок український.

Москва посилає до гетьмана посла Унковського, аби добивати діла. У відповідь на се посольство гетьман виправляє до Москви генерального судію Самійла Богдановича, котрий так і заявив, що конечною цілею його приїзду є союз із Москвою, бо «під королевською рукою вони вже бути і з иншими иновірцями лучити ся та єднати ся більше не хотять».

Але ясно представляти собі того союзу ні Богданович ні Хмельницький не представляли, бо коли бояре запитали: — «какими мѣрами и какъ тому быть, что гетьману и всему войску Запорожскому быти подъ царскою величества высокою рукою? И какъ имъ жити: тамъ ли въ своихъ городѣхъ или гдѣ индѣ?» — то Богданович відповів, що йому про се гетьман нічого не казав. До такої значить степені Хмельницький вважав союз із Москвою річчу переходовою, що навіть не дбав про умови — все одно які там вони будуть.

І знов переходить рік цілий. Бо на що ж Хмельницькому того союзу з Москвою, коли від тої Москви, як з козла молока, жадної користи? Гетьману треба одного — війська, війська й війська, а Москва он присилає стольника Лихарева

з пропозицією вислати до Польщі своїх великих послів аби помирити поляків з козаками. Очевидно з того миротворства нічого не вийшло, а війна іде та й іде і козака кров льється. Край уже стомився в безперестанних битвах, народ змучений, треба якось добивати кінця — і гетьман кидається на всі боки: в один і той же час веде переговори і з ханом, і з султаном, і з Трансильванією, і навіть із шведським королем, бо от через Москву їдуть у квітні 1653 р. до Швеції комісари Бурляй та Мужилівський. Мимоїздом на аудієнції у царя вони знов одно і одно: „щоб його величність дав поміч військом на неприятеля“. А в той самий час переговори гетьмана з Турцією добігали кінця: в червні 1653 року у гетьмана був московський чоловік Сергій Яцина і гетьман йому прямо говорив, що певне від царя нічого вже більше ждати, доведеться приймати підданство турецьке. При тому самому Яцині був у гетьмана турецький посол — чого ж більше?

Аж тоді Москва нарешті зрозуміла що вона упускає своєю нерішучістю — і 22-го червня 1653 року царь Олексій Михайлович пише грамоту Богдану Хмельницькому, де каже, що чув про ті переговори з Турцією і про підданство.

«И ми, великій государь, возревновивъ о Възвѣ благою ревностію и возжалѣвъ по васъ, чтобы христіанская вѣра въ васъ не пресѣклась, но паче преисполнялась, и великаго пастыря Христа Бога нашего стадо умножалось, яко же глаголетъ: и будетъ едино стадо и единый пастырь, — изволили васъ принять подъ нашу царскаго величества високою руку, яко да не будете врагомъ креста Христова въ притчю и въ покушеніе. А ратные наши люди по нашему царскаго величества указу собираютца и къ ополченію строятца. И для того послали ми, великій государь, къ вамъ столника нашего Федора Обросимовича Лодыженскаго, чтобъ вамъ, гетману, и всему Запо-

рожскому войску наша государская милость была вѣдома. И прислали бѣ есте къ намъ, великому государю, къ нашему царскому величеству посланцовъ своихъ, а мы, великій государь, ваше царское величество, пошлемъ къ вамъ нашихъ царскаго величества думныхъ людей. Писанъ въ государствіа нашего дворѣ, въ царствующемъ градѣ Москвѣ, лѣта отъ созданія міру 7161, мѣсяца іюня 22 дня».

Отже царь московський рішив взяти Україну, хоч би се й грозило війною з Польщею. Рахунок був ясний: коли козачество само в стані бороти ся з Польщею, то значить при помочі козаків Москва в усякім разі проти Польщі вистоїть. І тоді ж царь вислав до Польщі посольство ніби-то з тим, аби намовити поляків до миру з козачеством. Але умови були поставлені такі, що Польща на них згодити ся ніяк не могла і послам відмовила. Се вже Москва хотіла вважати за причину до розриву з Польщею, і для рішення таких двох важних справ — прийяття Хмельницького і війни з Польщею — був на жовтень місяць скликаний собор. Правда, великої потреби в тім не було, бо діло було рішене й без собора і царь все одно зробив би по своєму, а собор все одно пішов би за царем, але про людське око годило ся так зробити — все ж воно виглядало ніби земля вся рішила. Собор був скликаний саме в Покрову. «А на Соборѣ были: великій государь, святѣйшій Никопъ патріархъ Московскій и всея Росіи, митрополитъ крутицкой Селивестръ, митрополитъ сербскій Михайло, архимандриты и игумны со всѣмъ освященымъ соборомъ, бояре, околничіе, думные люди, столники и стряпчіе, и дворяне московскіе, и жилцы, и дворяне съ городовъ, и дѣти боярскіе, гости, гостинные и суконные сотни и черныхъ сотень, и дворцовыхъ слободъ торговые и иныхъ всякихъ чиновъ люди и стрѣлцы».

На соборі насамперед були вичитані всі вини Польщі проти Москви. Се теж було так тільки, для зачіпки, бо вин

тих ніяких не було. Найголовніша, напр. була та, що різні люди польські, пишучи до московського царя, неправильно писали його титул: то коротше ніж треба, то букви не так, то в слові «облааадатель» пропущено одно а і т. п. Але собор брав то все ніби серйозно і постановив: „за честь великого государя царя, и великого князя Алексѣя Михайловича всей Россіи стояти и против литовского короля война весть“. Гетьмана ж Богдана Хмельницького — «для православные християнскіе вѣры и святыхъ Божіихъ церквей, пожаловалъ бы великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайлович всея Россіи, по ихъ челобитью, велѣлъ ихъ приняти подъ свою государскую высокую руку».

Так постановив собор. Як бачимо, і тут нема ні умов прийняття, ні параграфів ні статей. Москва і без того знала що робить.

Зараз же для прийняття України був посланий до гетьмана боярин і намістник тверський Василь Васильович Бутурлін, а з ним окольнічий і намістник муромський Іван Васильович Олферьев та думний дьяк Ларивон Лупухін. При Бутурліні числило ся сім стольників, стряпчих і трое дворян; при Олферьеву стольник, двое стряпчих і четверо дворян; при Лопухіну стольник, голова московських стрільців, двое жилців та новгородець. При тім усім 200 душ стрільців, 11 подьячих і два переводчики що вміли говорити по українськи Виїхало посольство з Москви 9 жовтня 1653 року.

1-го падолиста посольство прибуло на границю Московщини й України — до Путивля, і тут ждало вістей про те, де зарез знаходить ся гетьман, бо він був у обозі з приводу війни. Хмельницький просив (лист від 8 падолиста), щоб посла зачекали в Переяславі, бо війська ніяк оставити: тут і поляки, тут і татари; тільки відійди від них — не обереш ся халепи. Але боярин на границі ждав, аж поки

йому прийде розрешення в Москві їхати далі — і виїхав тільки 20 грудня.

Їхали по Україні неначе гучно: всюди їх стрічають з великою честью, і з хрестами й з образами і з рушничним та гарматним стрілянням; всюда сотники та полковники виїзжають на зустріч, священники молебні служать, царю й цариці многоліття співають. Се так доносив Бутурлін своєму царю а в дійстности воно було далеко не так. До Переяслава посли прибули 31 грудня. Гетьман сам прибув до Переяслава 6 січня, а Виговський і полковники поприбували 7-го. Дня ж 8-го січня відбуло ся те велике приєднання України до Москви, той вічнопам'ятний день, що на 263 роки закріпостив весь народ український, звів його з числа свободних народів на підданство деспоту з деспотів — московському царю.

І в той же самий день, в перший же, уже зразу показало ся, що таке Москва і як вона дивить ся на Україну. От робив гетьман кілька договорів з ріжними государствами — і завжди робило ся так, що обі сторони присягають, поважаючи одна одну, як рівна до рівної. Так і тут. Коли гетьман і бояре і полковники увійшли до Успенського собору то перед козацькою присягою Богдан Хмельницький сказав Бутурліну аби й він, боярин, теж присягнув за свого царя — що царь не видасть українців польському королю і буде за них стояти; що він «свободи не порушить і хто був шляхтич чи козак чи міщанин і хто чим володів, то те щоб усе було по старому».

Але московський боярин на се відповів, що у них на Москві тільки піддані присягають царю. — «А того что за великаго государя вѣра учинити (тоб-то присягнути) николи не бывало и впредь не будетъ, и ему, гетману, и говорить было о томъ непристойно, потому что всякой подданой повинен вѣру дати своему государю».

Се зразу приголомшило і гетьмана і полковників — вони до такого не звикли. Все ж, як не як, а на них в Польщі дивили ся, як на свобідних людей, поважали їх і, вимагаючи присяги, й сами на свою чергу присягали. А тут — царь и вѣрноподданне і більш нічого. Гетьман такого не сподівав ся і сказав, що треба порадити ся з полковниками та й з усіма значними людьми, які тут єсть. Інший світогляд був у тих людей: вони рішали по громадському, колективно — а тут нараз зіткнули ся з тупим послухом московського раба своєму самодержцю.

Українці всі вийшли з церкви, москалі zostали ся. На дворі була нарада, ішла довго, бо для українського почуття то було якось занадто дико. Не могли зрозуміти українці — як се так: вони мають присягати, а друга сторона ні? Як же воно буде?

Прийшли з двору до церкви переяславський полковник Павло Тетеря та миргородський Григорій Сахнович. Казали, що того не можна учинити — треба обом сторонам присягти. Але боярин говорив одно:

«То непристойное дѣло, что за государя имъ вѣра чинить. Николи того не повелось, что за нихъ, государей, поданнымъ вѣра давать, а дають вѣру государю подданние».

Полковники кажуть:

— Але ж бо польські королі завжди присягають своїм підданним.

— Что польскіе королі поданнымъ своимъ чинять присягу, и того въ образецъ ставить непристойно, потому что тѣ королі невѣрныи и не самодержци. А у прежнихъ великихъ государей благочестивыхъ царей и великихъ князей, всея Россіи самодержцовъ, также и у великого государя нашего царя и великого князя Алексѣя Михайловича, всея Русіи самодержца, того николи не бывало», — і казав, що царському слову треба й так шірити.

Полковники кажуть, що вони-то вірять, але козачество не йме віри, та що ж можна було зговорити з московським чоловіком, який в одвічнім своїм рабстві заскоруз і навіть у мислі не покладав, що може ж бути і якась громадська думка, якийсь колектив. Так і пішли полковники. Ще порадили ся на дворі — і рішили нарешті, що нехай буде так. Увійшов у церкву гетьман, старшина, козаки і сказали, що вони покладають ся на честь царську.

«И того ж числа Божією милостію и Пречистыя Богородицы помощію, и заступленіемъ чудотворцовъ Петра и Алексѣя и Іоны и Филиппа московскаго и всея Русіи, и всѣхъ святыхъ, и великого государя царя и великого князя Алексѣя Михайловича, всея Русіи самодержца, счастьемъ бояринъ Василей Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи гетмана Богдана Хмельницкаго и писаря Ивана Выговскаго и обозничего и судей и асауловъ войсковыхъ и полковниковъ и все войско Запорожское подъ государеву высокую руку привели. И гетманъ Богданъ Хмельницкой и писарь Иванъ Выговской и обозничей и судьи и асаулы войсковые и полковники вѣру учинили на томъ, что быти имъ съ землями и съ городами подъ государевою высокою рукою навѣки неотступнымъ. А приводилъ къ вѣрѣ по чиновной книгѣ архимарить Прохоръ».

9-го числа присягали сотники, осавули, писарі, козаки і міщане, причім Бутурлін і не згадував у своїй реляції, що міщан аж кіями треба було до присяги приводити. 10-го Бутурлін просить у гетьмана роспись земель і міст, аби туди послати всюду стольників, стряпчих і дворян, щоб і там провадити народ до присяги. Гетьман сю роспись дав.

Але справа з присягою все ж не давала козачеству покою, і 12 січня Виговський, судія Богданович, переяславський полковник Тетеря, миргородський Сахнович і інші прийшли до Бутурліна й знов говорили:

— От ви не присягнули за вашого царя. Алеж ви маєте повну власть, то дайте нам хоч лист за своїми підписами, що вольности наші українські і права будуть непорушені. Бували ж у нас договори і з королем і з сенаторами польськими, що завжди нам давали договір за сенаторськими підписами. От дайте й ви, щоб нам, вернувшись до полків своїх, було хоч що показати. Бо як такого письма не буде, то пожалуй нема чого вашим стольникам та дворянам і помістах їхати, бо не будуть люди по листах няти віри.

На се Бутурлін:

— «То дѣло недостатное, что намъ дать вамъ писмо за руками своими, да и вам о томъ говорить непристойно. Мы вамъ и прежь сего сказывали, что царское величество волностей не отымаеть и въ городѣхъ у васъ указаль государь, до своего государева указу, быть по прежнему вашимъ урядникомъ и судитца по своимъ правамъ».

Тут цікава фразя: «до свого государева указу». Отко московський боярин ясно говорив, що всі ті права і вільности і самоуправа і суд свій—все те оставлено поки що «до государева указу», а там далі, мовляв, видно буде.

Так і пішли знов полковники ні з чим, кажучи, що ще будуть радитися усі гуртом. А порадивши ся знов рішили повірити на слово цареви. І розіслав Бутурлін в усі 17 полків українських своїх людей приводити до присяги весь народ український, а сам поїхав приводити до присяги Київ.

У Київі боярина стрів митрополит з привітною промовою, але то офіційально. А неофіційально, як писав очевидець священник—«отець митрополит од жалю обумірав і все духовенство за сльозами світа не бачило». А коли дійшла річ до присяги, то не тільки митрополит і духовенство, але й усі їх прибічні люди, шляхта, слуги—ніхто не захотів присягати. Так і заявили Бутурліну. Очевидно Бутурлін зараз же післав до сих бунтовщиків післанця, щоб вони присягу свою

виконали «без всякаго мотчанья и чтобъ за тѣмъ Божію і царскаго величества великому дѣлу помѣшки не было». Але митрополит відповідав, що сі люди, які у нього служать, маків не мають, живуть лише з жалування і присягати їм цареви нема для чого. Знов посилає Бутурлін подьячого Івана, посилає дьяка Лопухина, посилає стольника Кікіна, посилає подьячого Плакідіна, одного за одним, товкти своє—аж митрополит нарешті подався і сказав, що перебалакає з печерським архимандритом і иншими духовними особами. Знов як бачимо, громадський принцип рішає справу, а не одинична воля.

Цікаво характеризує царський боярин таке поведіння глави церкви української. «И такіє рѣчи онъ, митрополитъ, говорилъ непристойнымъ обычаемъ и къ царскому величеству оказываецца нерадѣньемъ, и шляхты и слугъ и всякихъ дворовыхъ своихъ людей и мѣщанъ къ вѣрѣ по ся мѣста не пришлетъ своимъ упорствомъ, не дѣломъ». Ми знаємо ще з недавнього свого власного минулого, що значила в Російській державі фраза—«къ царскому величеству оказываецца нерадѣньемъ»...

Лопухін, говорючи з митрополитом, «выговаривалъ ему съ большимъ вычетомъ».

— «Упорствомъ за то стоятъ непристойно. А съ архимандритомъ и съ иными духовного чину людьми о чемъ тебѣ думать и что переговаривать? И ты бы шляхту и дворовыхъ своихъ людей и мѣщанъ, которые въ софѣйскомъ дому есть, прислалъ къ вѣрѣ тотчасъ, не наводя на себя за то государскаго гнѣву. А будетъ не пришьешь—и за то наведешь на себя отъ царскаго величества опалу».

Але митрополит стояв на своєму:

— Міні приводити до присяги тих людей неможна, бо від паствою моею багато єпископів і всякого духовенства єсть у польських містах. То коли дізнаєть ся польський ко-

роль, що я своїх людей до присяги посилав, то він все духовенство велить порубати, і душі ті на міні взищать ся.

Лопухін каже, що се одговори і пора їх кинути, а краще всього треба побачити ся митрополиту з самим боярином Бутурліним. Та на се митрополит рішуче сказав, що людей до присяги не пошле, а бачити ся з боярином йому нема пощо.

«И думной дьякъ Маріонъ Лопухинъ, выговоря о томъ съ большимъ вычетомъ, отъ митрополита поѣхалъ и къ благословенью къ нему не пошелъ».

Але не вистояв митрополит до кінця—і 19 січня прислав своїх людей до присяги. 20-го Бутурлін виїхав до Ніжина, потім до Чернигова. А стольники та дворяне, розсипавши ся по Україні приводили до присяги інші міста. І знов по реляції, Бутурліна своєму царю все відбуло ся спокійно, нарід український присягав з надвичайною радістю і т. д. А в дійстности—в Кропивенськїм і Полтавськїм полках козаки чиновників московських «кіями побили» і присягати не хотіли. Так само не хотіли присягати і Уманський і Брацлавський полки, а славний полковник Богун хотів аж війною на Москву йти.

«Може вже послідній раз пишу до вашої милости,—пише чорнобильський протопоп до підстарости чорнобильського ж.—Просив Господа мого, щоб добрі річи сталися, але бачу самі лихі, бо видав Хмельницький усіх нас в неволю московському царю по Володимир і по Турів і ще дальше. І місто Київ силою під мечевим караннем до того привів, що присягнули всі, тільки духовенство не присягало. Сам оглядав-ем очима моїми нещастними, як Москва Київ наїзджала»...

Але Хмельницький залізною волею своєю все те здавив, бо так веліла йому політика. І от Україна, свобідна й незалежна, стала провінцією Москви. Але як бачимо договорів ні статей—нічого нема. Чого ж то так?

А того власне, що ні Хмельницький ні старшина не надавали союзу з Москвою великого значіння. Важно було знайти союзника проти Польщі кращого, ніж татари, а для сього Хмельницький не пожалував слів та обіцянок, але вперед дуже не заглядав. Зрештою сих договорів бувало дуже багато і з поляками і з татарами і з турками і з ким хочеш, але приходила потреба—і договір зривався шаблею чи з тої чи з другої сторони; і отже не було жадної причини думати, що сей договір буде якимось иншим.

Але Москва думала инакше. Се вже «коготокъ увязъ», тепер і «всеї птичкѣ пропасть». Для Хмельницького ффраза «и быть въ вѣчномъ подданствѣ» нічого не значила, а для Москви вона була все. Хмельницький думав, що союз з Москвою так само буде легко зірвати, як і инші—а показало ся не те.

Отже Переяслівського договору не було. А що ж було? А от що.

Не дивлючись на те, що говорило ся про союз з Москвою багато, все ж саме діло стало ся на спіх, Хмельницький не приготував ся до нього як слід, не виготовив жадних статей. Але коли полковники побачили, що Москва якось инакше відносить ся до справи, то вони мабуть напосягли на гетьмана, щоб він постарав ся хоч як-небудь закріпити права на папері. І гетьман виражає до Москви посольство, яке от і мало установити договорні статті. В грамоті, що її гетьман дав послам для царя, пишеть ся між иншим (є тільки московський переклад сеї грамоти), що от ми, народ український, пристали до царя московського и—«дерзаемъ о неищетной милости твоего царского величества—да еже аще просить что учнемъ у тебе великого государя нашего—надѣемся получить. Словеси бо царскому всячески вѣровахомъ, какъ насъ тотъ же ближней твоего царского величества бояринъ съ товарищи

увѣщаль и увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ». І от тепер і просив гетьман по тому царському слову — «права, уставы, привилея и всякія свободы и державы, о нихъ же мы кровь свою проливаемъ, изволь твое царское величество утвердить и твоими грамотами государскими укрѣпити навѣки. Таково бо государское твоего царского величества слово тотъ же ближней твоего царского величества бояринъ съ товарищи обѣщаль (говоря): «и бѣльшая сихъ рѣчей одержите отъ великаго государя, егда воспросите, бѣльшими васъ, рече, свободами, державами и добрами пожалуетъ его царское величество—точію челомъ бейте и вѣрно служите его царскому величеству».

Як бачимо, все основувало ся тїльки на віри, на довірью до слів боярина Бутурліна, що «царское слово измѣнно не бываетъ» Історія показала вірність сього слова.

З такою грамотою (датована 17-го лютого) гетьман виправив послами до Москви судію військового Самійла Богдановича і полковника переяслівського Павла Тетерю.

13-го марта послы були уже в Москві і в той же день говорили з царським правительством про договорні пункти. Але то було лише словесно, бо в актах читаємо: «и говоря бояре съ посланники, отпустили ихъ на подворье і велѣли бояре посланникамъ прислать ихъ рѣчи на писмѣ».

А вже на слідуючий день і відбулося оте історичне засідання, яким Україна приєднувалася до Москви. Договорні пункти читалися, а царь і бояре давали на них згоду чи незгоду.

Приводимо сі пункти головні по російській в оригіналі, а меншої важности в українській перекладі.

1. «Въ началѣ изволь твое царское величество подтвердити права и вольности наши войсковые, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживалися (тоб-то судилися) и вольности свои имѣли въ добрахъ (тобто-

мастках) и судахъ; чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни столникъ въ суды войсковые не вступался, но отъ старшихъ своихъ чтобы товарищество сужены были: гдѣ три человѣка показалось, тогда два третьяго должны судить».

«Сей статья указалъ государь и бояре приговорили быть такъ по ихъ челобитью».

2. «Войско запорожское въ числѣ 60.000 чтобъ всегда полно было».

«Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью 60000 человѣкъ».

3. «Шляхта, которые въ Россіи обрѣтаются (бо то жъ часть шляхты украинської ще була під Польщею) и вѣру по непорочной заповѣди Христовѣ тебѣ великому государю нашему, твоему царскому величеству учинили, чтобъ при своихъ шляхецкихъ вольностяхъ пребывали и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имѣли, какъ при короляхъ польскихъ бывало; чтобъ и иные, увидя таковое пожалованіе твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крѣпкую и высокую руку твоего царскаго величества со всѣмъ міромъ христіанскимъ. Суды земскіе и городскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ, какъ и прежде сего».

«Симъ статья указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью».

4. «Въ городѣхъ урядники (чиновники) изъ нашихъ людей чтобы были обираемы на то достойные, которые должны будутъ, подданными твоего царскаго величества исправляти, урезати и приходъ надлежачей въ правду въ казну твоего царскаго величества отдавати».

«Указалъ государь и бояре приговорили быть по ихъ челобитью; а быти-бъ урядникомъ, войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ; и доходы денежныя и хлѣбныя и всякіе на государя собирать и отдавать въ государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ

государь пришлетъ; и тѣмъ людямъ, кого для тое сборные казны государь пришлетъ, надъ тѣми сборщиками смотреть, чтобъ дѣлали правду».

5. Щоби Чигиринське староство й надалі було за гетьманською булавою. Згода від царя і бояр.

6. «Сохрани Боже смерти на пана гетмана, — понеже всякъ человекъ смертенъ, безъ чего не можно быти, — чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковой».

Згода.

Пункти 7, 8, 9, 10, 11 і 12 говорятъ про деталі прав козацьких і загального значіння не мають.

13. «Права, наданные изъ вѣковъ отъ князей и королей, какъ духовнымъ, такъ и мирскимъ людямъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были».

Згода.

14. «Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, которые къ добру бѣ были, волно принять, чтобы то его царскому величеству въ кручину не было; а што бы имѣло противо его царскаго величества быти — должны мы его царскому величеству извѣщати».

«Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ дѣлахъ пріимати и отпускати; а о какихъ дѣлахъ приходили и съ чѣмъ отпущены и о томъ писать къ государю. А которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживати и писати обѣ нихъ государю, а безъ государеву указу ихъ не отпускати. А съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не ссылатца».

15. «Какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдаѣтца, волили бы семя и мы, чтобъ пѣною вѣломою давати отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ; а если бѣ инако быти не могло, тогда на на единого воеводу не позво-

113.

Акт № 197 92

№ 12 317-11

лять и о томъ договариватца; развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человѣка достойного, имѣемъ тѣ всеѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавати».

«Сей статья государь указалъ и бояре приговорили быть по тому, какъ выше сего написано: собирать войтомъ и бурмистомъ и райцомъ и лавникомъ и отдавати въ государеву казну тѣмъ людямъ, кого государь пришлетъ; и тѣмъ людямъ надъ сборщики смотрѣть, чтобъ дѣлали правду».

16. «А для того имѣютъ посланники наши договариватца, что, наѣхавъ бы, воевода права бы ломати имѣлъ и установы какіе чинилъ, и то бы быги имѣло съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскорѣ навъкнути и тяготы такіе не могутъ носить; а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправлятися».

«О правахъ государевъ указъ и боярскій приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ».

17. «Прежде сего отъ королей польскихъ никакова гоненія на вѣру и на волности наши не было, всегда мы всякого чину волности имѣли, а для того мы вѣрно и служили; а вывѣ за наступленье на волности наши понуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддатца. Прилежно имѣютъ просити послы наши, чтобъ привилія его царское величество намъ на хартіяхъ писанные съ печатями вислыми одинъ на вольности казацкіе, а другій на шляхетцкіе данъ, чтобъ на вѣчные времена непоколебимо было. А когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣти будемъ; и кто казавъ, тотъ будетъ волность казацкую имѣть, и кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыкшую его царскому величеству отдавати, какъ и прежде сего. Также и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и волностяхъ имѣютъ быти».

Згода.

Пункт 18 про добра митрополита; 19 і 20 — про наступлення московських військ на Польшу; 21 — жалування запорожцям, 22 — відносини до Криму і 23 — про кріпость Козак.

От се і єсть основа нашого приєднання до Москви.

Здавало ся «указалъ государь и бояре приговорили», на все згода — чого ж більше? Але ще тому не кінець.

На слідуєчий день 15 марта царь «изволилъ ѣхать на Дѣвичье поле смотреть салдатскаго строю. А за собою государь указалъ ѣхать въ поле запорожскимъ посланникомъ». Се мабуть умисне була призначена військова демонстрація, щоби показати українським послам могутність московського царя.

А 19 марта царь «указалъ запорожскимъ посланникомъ быти у себя государя на дворѣ на отпускъ». Отже значить мало ся послів наших відпустити 19-го, але чомусь вони відпущені не були і бачимо їх ще в Москві. Навіть ідуть іще якісь доповнюючі переговори, бо в однім з документів отчитаємо вже більше скристалізовану формулу збирання податків.

«Чтобъ въ городѣхъ урядники были изъ ихъ людей обираны (отже значить з українців, і не призначені, а вибрані) къ тому достойные, которые должны будутъ подданными его царского величества урезати и доходы всякіе въ правду въ казну царского величества отдавати для того, что царского бѣ величества воевода, прѣхавъ, учалъ права ихъ ломать и уставы какіе чинить и то бѣ имъ было въ великую досаду; а какъ тутошніе ихъ люди гдѣ будутъ старшіе, то они противъ правъ своихъ учнутъ исправлятца».

«И сей статѣ царское величество пожаловалъ велѣлъ быти по ихъ челобитью. А быти бѣ урядникомъ въ городѣхъ, войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы всякіе денежныє и хлѣбныє собирать на царское величество и отдавать въ его государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ царское величество пришлетъ; да тѣмъ же присланнымъ людямъ, кого

для тое сборные казны царское величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотреть, чтобы дѣлали правду».

Отже самі урядовці мають бути українці виборні, але «смотреть» за ними все ж будуть московські чиновники.

Далі є пункт — «чтобы наемного люду здѣ по рубежу отъ Ляховъ для всякого безстрашія съ 3000 или какъ воля царского величества будетъ, хотя и болши» — отже щоб військо московське стояло не на самій території України, а на границі. На се відповідь: «царского величества ратные люди всегда на рубежѣ для Украины обереганья есть и впередъ стоятъ учнутъ».

До якого числа сей документ відносить ся — не знати.*)

Але 19-го посланників не відпустили. Невідомо з якого числа вони просять ся — «чтобъ его царское величество милосердіе свое показалъ а нихъ вскорѣ повелѣлъ отпустить; и какъ вода пуститца тогда будемъ здѣсь во деревнѣ (тоб-то по московських селах, де нема ні мостів, нічого) на дорогѣ медлити, за что от его милости пана гетмана и всего войска великую немилость заслужимъ».

З 21-го марта маємо указ на те, щоб зробити нову

*) В історії Маркевича сей документ був напечатаний під числом 21 марта і на сій підставі під тим же числом сей документ напечатаний і в X томі „Актвъ относящихся к исторіи южной и западной Россіи“, але Маркевич писав з недоладного списку архіва гетьмана Розумовського і сій даті вірити нема підстав.

В „Актах“ (ст. 477) в початку сеї статті дата 12 марта, але вона написана в оригіналі на підскобленім місці і д. Карпов, редактор сього тому „Актів“ каже, що сеї дати неможна відносити до документа, бо годі ще й переговори не починалися, та й по змісту видно, що документ відноситься до днів по 19 марта. Але тут можна зауважити, що дата 12 марта і не відносить ся до *всього* документа. Там виразно говорить ся: „въ письмѣ, каково прислали... войска запорожского посланики... къ боярину Бутурлину, околничему Головину, думному дяку Иванову... марта въ 12 день“ — і далі пункти, які іменно й були в писмі від 12 числа, бо саме в сей день же й були послі у бояр (13-го у царя). А вже відповіді на сі пункти відносять ся, очевидно, не до 12-го. Навпаки, можна думати, що сей документ відноситься до днів *перед* 19 числом і то от на підставі чого ще в переговорах 14 марта читаємо: 21 „Обычай тотъ бывалъ, что войску запорожскому

«большую государственную печать серебряную съ новопробылыми титлы, которою печатати государевы жалованныя грамоты войску запорожскому» — отже значить ще грамоти не були готові. «А посланникомъ отпускъ съ Москвы» — і тут другою рукою написано — «въ четвергъ марта въ 23 день». Але й 23-го послі не виїхали — і тільки 26-го марта «указалъ государь отпуститъ съ Москвы запорожскихъ посланниковъ», але... не знайшлося грошей на відпуск: «Въ большомъ приходѣ въ денгахъ отказываютъ, что де у нихъ денегъ нынѣ въ сборѣ нѣтъ». Тоді 27-го марта велено «для поспѣшенья дати деньги изъ посолского приказу изъ полоненишныхъ денегъ». З чим же поїхали послі до дому?

Є список грамот, які надавали з Москви послам; всіх 10, але для нас важні: «1-я шляхтѣ, 2-я войску запорожскому» — решта загального значіння не має. Отже значить ось воно, саме найважнїше, те з чим поїхали нарешті послі до дому, що привезли вони українському народу на всі будучі багато-багато літ. Ось те, з чим починали ми новий період історії, те слово царське, „которое измѣнно не бываетъ“. Погляньмо ж на нього ближче.

платили (тут треба розуміти не дійсно *запорожське* військо, а іменно реєстрових, звичайні козачі полки). Просить и нынѣ его царское величество, чтобы на полковника по 100 ефимков, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаков по 30 золотыхъ польскихъ давать".

Против сего пункта написано — „отговаривать“, тоб-то не згоджуватися. Чому? Бо государь вже тим самим оказав милость народу малоросійському, що прийняв його під свою високу руку. Тим більше що як був у гетьмана Бутурлін, то гетьман наче б то говорив, що скільки б не було козаків в полках „а государю в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ“.

Очевидно на се була відповідь послів (Карпов відносить сей документъ „между 21—27 марта мѣсяца“, але се не так), де вони пишуть, що хоч вони по наказу гетьманову й просили на козака по 30 золотих, — „но когда такъ невозможно, хотя б что и уменьшить, однако чтобъ есмя не не счѣмъ до войска поворотитись. Понеже какъ столники твоего царского величества по городахъ къ вѣрѣ приводили (тоб-то під присягу), сказывали то, что войску запорожскому деньги будутъ; (бач яким способом ще агіту-

Обидві грамоти помічені датою 27-го марта, але в тих списках, що збереглися в Московському архіві ся дата поставлена другою рукою; се впрочім зрозуміло: грамоти були написані зарані, коли день від'їзду послів ще не був відомий. Писані грамоти „на харатьѣ, кайма безъ фігуръ, богословія и государево имя писано золотомъ“. Печатані обидві грамоти вже „новою печатью подъ гладкою кустодією“. (Чи не тому й задержували послів у Москві, що зразу не догадалися замовити печаті „съ новоприбылыми титлы“, а потім печать не була скоро готова—а вже дуже хотіло ся царю повеличати себе новим титулом?)

З грамоти шляхти загальне значіння мають слідуючі пункти. (окрім потвердження шляхетських прав)—„Старшихъ себѣ на уряды судовые выбирать межъ себя“. „Суды земскіе и градскіе отправляти черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами межъ себя оберуть“—взагалі „быти подъ нашею царского величества высокою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ въ вольностяхъ шляхетцкихъ свободно безъ всякіе неволи“. За се ж вимогалося—«намъ великому государю и сыну нашему государю царевичу князю Алексѣю Алексѣевичу,

вали московські агенти!); и нынѣ во всѣхъ городахъ такова слава пошла, и надежны на милость твоего царского величества“. Як би царь нічого не дав, то посланики кажуть „не вѣдаемъ какъ имѣемъ очи войску показати“, а військо все було б невдоволене, „понеже не такъ идетъ войску запорожскому о денгахъ, какъ идетъ о славѣ“. А що може царь боїться, що доведеться багато з казни своєї дати, то посли запевняють, що то все свобідно оплатиться українськими грошима. „Что и прежде бывало, изъ тѣхъ же городовъ заплата войску запорожскому можетъ виставитися и сверхъ того въ казну твоего царского величества остатися“.

От тепер і йде по смислу той документ, що Маркевичем і Карповим віднесеній до 21-го числа. В нім в п. 9 повторення просьби уже виразне—„бьютъ челомъ“, відповідь же московського правительства та сама, тільки дуже простора: милость царя до малороссійскаго народа, слова Хмельницького Бутурліну і т. д. Що до доходів тамошніх то відповідь каже, що тих доходів царь не знає, от посилає своїхъ дворян ті доходи переписати, а тоді вже „о жалованьѣ на войско запорожское по разсмотрѣнью царского величества и указъ будетъ“.

Але правительство, не хотячи ставити своїхъ агентів, котрі так

и наслѣдникомъ нашимъ служити и всякого добра хотѣти. И на нашихъ царского величества непріятелей глѣ наше государское повелѣнье будетъ ходити и съ ними битися. И во всемъ быти въ нашей государской волѣ и въ послушаніѣ навѣки».

А тепер—найголовнійший документ—грамота, що кладе основи приєднання України до Москви. Початку її не привожу, бо то формальна сторона. От самі пункти.

«И мы, великій государь, наше царское величество, подданого нашего Богдана Хмельницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали—велѣли имъ быти подѣ нашего царского величества высокою рукою по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и волностей нарушивати ничѣмъ не велѣли.

«И судятись имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ, а наши царского величества бояря и воеводы въ тѣ ихъ войсковые суды вступатись не будутъ».

«А число войска запорожского указали есмя, по ихъ

щедро розсипали обіцянки, в ложне положення—тут же прибавляє тепер: „А нынѣ царское величество, жалую гетмана и все войско запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давнымъ обычаямъ предковъ своихъ гетману и всему войску запорожскому золотыми“.

Отже—„хочет послать“ і невідомо якими залотими. А в актї 19-го числа—про перепись доходів теж саме, але окрім того—„А нынѣ посылаетъ государь свое государево жалованье къ гетману золотые, а къ войску запорожскому на всѣ 60000 человекъ по чети золотого угорского“. Ясно, що се послїдній акт.

Коли б хто думав, що царь дійсно „раскошелился“ і післав українським козакам гроші з своєї кишені, то той би помилився, бо в листї від 12 квітня царя до гетьмана читаємо: „А нынѣ мы, жалую тебя, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское, указали тебѣ послать собрать наше царское величества жалованье Малые Россіи со всѣхъ городовъ и съ мѣстъ и съ уѣздовъ со всякихъ арендъ и оброчные денги, и раздати имъ“ (тоб то козакам). От так і написано—що ми „жалую тебя“ звелїли тобі з своєї ж землі зібрати свої ж гроші—і ними заплатити „наше царского величества жалованье“.

же челобитью, учинить спискового 60.000 всегда полное».

«А буде чудомъ божіимъ смерть случитца гетману — и мы, великій государь, позволили войску запорожскому обирати гетмана по ихъ прежнимъ обычаямъ самимъ межъ себя. А кого гетмана оберуть, и о томъ писати къ намъ великому государю. Да тому жъ новообранному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ великому государю учинити прикомъ мы, великій государь, укажемъ. А при булавѣ гетманской староству чигиринскому со всѣми его приналежностями которые прежь сего при немъ были, указали есмя быти по прежнему».

«Также имѣній казатцкихъ и земель, которые они имѣютъ для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ у дѣтей не велѣли, а быти имъ за ними по прежнему».

„А буде изъ которыхъ пограничныхъ государствъ учнутъ приходитъ въ войско запорожское къ гетману Богдану Хмельницкому послы о добрыхъ дѣлехъ — и мы, великій государь, тѣхъ пословъ гетману принимать и отпускать позволили. А изъ которыхъ государствъ и о какихъ дѣлехъ тѣ послы присланы и съ чѣмъ отпущены будутъ — и гетману о томъ о всемъ писати къ намъ великому государю вскорѣ. А буде которые послы отъ кого присланы будутъ съ какимъ противнымъ къ намъ великому государю дѣломъ — и тѣхъ пословъ въ войскѣ задерживать и писать объ нихъ къ намъ великому государю вскорѣ жъ, а безъ нашего царского величества указу назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ султаномъ и съ полскимъ королемъ безъ нашего царскаго величества указу ссылки не держать“.

От се і все. Тут відповідь на статті прислані самим Хмельницьким. «А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ великому государю, нашему царскому величеству вышеименованные посланники Самойло и Павель имянемъ Богдана

Хмельницького, гетмана войска запорожскаго били челомъ и подали нашимъ царского величества ближнимъ бояромъ—и мы, великій государь, тѣхъ статей выслушали милостиво, и что на которую статью наше царскаго величества изволенье—и повелѣли подписать подъ тѣми жъ статьями да тѣ статьи съ нашимъ царского величества указомъ велѣли дати тѣмъ же посланникомъ Самойду и Павлу».

«Дана сія наша царского величества жалованная грамота за нашою государственною печатью въ нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ лѣта отъ созданія міру 7162 мѣсяца марта 27 дня».

Які саме статті представляли послі—на се документа нема. Із списка грамот, даних на від'їзді послам, також не видно, щоби такий документ видавався на руки. Але в тім списку є така фраза: «Туть статьи вклеить, что даны имъ», отже значить статті таки були дані та тільки в списку не поіменовані (так само, мабуть, як грамота на маєтки послам—«не описаны для того, что даны имъ на дворѣ у боярина у Василья Васильевича Бутурлина»). Карпов робить догадку, що ті статі—се і єсть той документ „21-го“ марта, але як ми тепер довели, що то не 21-ше, то значить треба признати, що документа з доповнюючими статьями нема, а які вони були—можна довідатися порівнюючи основну грамоту 27 марта із документом 19-го числа: чого нема в грамоті—ото і єсть предмет доповнюючих статей.

И нарешті того ж 27 марта дана була отпусьна грамота, в котрій доводилося до відома Хмельницького що він тепер царський підданий, посилалася нова печать—«потому что прежняя войсковая печать съ королевскимъ имянованьемъ, и нынѣ тою прежнею печатью печатать негодитца». Посилало ся ще від царя в дарунок за присланого коня—«5 сороковъ соболей добрыхъ по цѣнѣ на 500 рублевъ» і з тим послі поїхали. Так закінчило ся посольство, що на довгі літа

закріпостило Україну, давши їй один з найтяжчих періодів історії.

Для того щоб закінчити з тим посольством додамо ще, що не маючи так довго ніякої від послів вісти, гетьман послав до царя гінця (Филона Гаркушу) з грамотою, де писав, що і король польський і гетьман лиговський Радзивіл пишуть до народа українського листи, аби він не слухав нікого і вірним зоставав ся короні польській. Але гетьман присяги не зломить — «точію молим тебя, великого .государя нашего, права, привилія, свободы и всѣ добра отческіе и праотческіе, съ вѣковъ отъ князей благочестивыхъ и отъ королей наданые, утвердити и своими грамотами государскими укрѣпити навѣки. И послов наших и тѣхъ гонцовъ нашихъ скоро къ намъ съ тѣмъ всѣмъ, не задержавъ отпустить». Се було післано з Чигирина 21 марта. Богданову ж і Тетері гетьман писав окремо, наминаючи — «чтобъ есте такъ о добро посполитое тщали ся и постановляли, чтобъ съ лутчимъ всего христіанства чиновъ всякихъ было на пришлые (тоб-то будучі) времена. Однако помните и сами, какъ Василей Васильевичъ Бутурлинъ словомъ его царского величества насъ утвержалъ, что его царское величество не токмо намъ права и привилія отъ вѣка даныя подтвердитъ и при волностяхъ нашихъ стародавнихъ сохраниты, но и паче еще особые свои всякого чицу людемъ показывати имѣеть милость. Дѣлайте ж тако и о томъ всѣмъ прилежаніемъ тщитесь, чтобъ все по наказу было. Аще бы въ чемъ какая нужда была людамъ напотомъ — могли бы есмы отъ черни въ великомъ быти смятеніи, естли бъ ихъ особою своею его царского величества милостію не потѣшилъ. И то усмотрите, чтобъ напотомъ какое безправіе посполству (тоб-то селянам) не дѣялося».

Нагадував і про те гетьман, що султан турецький прислав «и при милости своей не токмо наши волности подтвердити, но и сугубыми удовольтіи обѣщався, и на всѣ статьи

наши и права и вѣры и волности позволялъ, никакой дани отъ насъ не требовалъ». Сповіщав і про те, що король польский «нынѣ универсалъ свой присылалъ ко всему посполъству, чтоб до него приклонялися, обѣщаючи всякіе имъ волности, каковыхъ они требовати будутъ». Словом охотників на ласий шматок було скільки хочеш.

Писав і Виговській вже самому Тетері («бо то дѣло больше на вашей милости належить»), аби той дбав і на все «уговаривался крѣпко, чтобъ всякой удоволенъ былъ. И тотчасъ на все просити привилія, и не надобно надъ наказъ ничего упушати, и о всемъ припоминати. На нынешнемъ посольствѣ вся сія належить. Когда что дають — тотчасъ пусть дадутъ и привиліями утверждаютъ, не позволяючи ни мало въ продленіе». Не дуже-то, як бачимо, довіряв пан писарь не тільки обіцянкам Бутурліна, а й самому «ноизмѣнному» царському слову.

У відповідь на посольство Горкуші царь писав до гетьмана, щоби всі люди українські в вірности своїй царю «стояли крѣпко и непоколебимо и на нашу государскую милость были во всемъ надежны безо всякого сомнѣнья». (лист від 12 квітня). Про права українського народа обіцяв що буде „ваши права и привилія и свободы и добра содержати навѣки крѣпко и нерушимо безо всякого премѣненія“. Нехай тільки люди будуть вірні царю, „а отъ насъ великого государя, опричь нашей государской милости и волностей ихъ тягосты имъ никакія ни въ чемъ отнюдь не будетъ, и они бѣ въ томъ на нашу государскую милость были надежны безо всякого сумнѣнья. А на полского короля и сенаторей ево злые душепагубные прелести не прелщались: хотя они въ чомъ и присягають, а всегда на той правдѣ не стоятъ“... Як стояли на своїй правді московські царі воказалося згодом, не довго довелось і ждати.

Ну, от ми властиво й сказали все що хотіло ся. Не своїми словами, а справжніми актами й документами, щоб

кожний сам міг бачити де правда. Отже й бачимо, що насамперед так званого «Переяслівського» договору не було, а був договір послів українських з царем московським у Москві. Посли мали наказ від гетьмана і його сьому наказу добули: 1) грамоту 27 марта з потвердженням основних прав українського народу і 2) згоду царську на доповнюючі, хоч і менчі, але все ж дуже важні пункти. Перша грамота за всіма печатами й формальностями була видана козакам-послам; другого документа не збереглося, але знаємо, що він був і можемо сказати більш-менш точно що в нім знаходилось.

Отже перша, основна грамота.

Як по ній представляються наші права відносно давнього государства Московського, потім Імперії Російської, а теперішній демократичній республіці?

Насамперед всі давні права українського народу, початок яких ішов іще від великих князів українських, права що давали ся потім князями литовськими й королями польськими — всі ті права царь московський за себе і всіх своїх наслідників торжественно обіцяв зберігати нерушимо. Як бачимо, царь московський свого слова не додержав, бо від українського народу всі його права були відобрані, а навіть сам народ був із свободного обернений в кріпака. Отже раз одна сторона ламала договір, то по всіх Божих і людських законах і друга має право теж саме зробити.

Далі — суд на Україні має бути свій „и наши царского величества бояря и воеводы въ тѣ ихъ войсковые суды вступати не будутъ“. Але ми бачимо, що губернатори і всякі інші московські чиновники, що прийшли на місце бояр і воевод, не тільки вмішували ся в суд на Україні, але й творили його самі, не будучи вибраними українським народом, а прислані з Петербургу.

Число свободного вільного війська козачого определяло ся в 60.000 душ. Але ми бачимо, що не тільки свободного

українського нема, а й Січа Запорожська сама була скасована, козачі полки „расформированы“, потомків тих козаків зроблено „солдатами“, розбито по всяких можливих московських полках і посилено геть з рідного краю на всі кінці світа.

Гетьман наш був президентом нашої демократичної республіки. Царь московський і надалі запевняв, що республіка наша буде стояти і що президента собі ми будемо вибирати самі вільними голосами, тільки сповіщаючи о тім царя. Натомісць бачимо, що не тільки республіканський устрій у нас відобрано, але сама назва гетьмана скасована. „Щоб і ім'я те пропало, а не тільки щоб кого-небудь мали вибирати“ — говорила цариця Катерина в своїм указі про скасування гетьманства.

За гетьманом, як за президентом автономної республіки, признавало ся і федеративне право — зносити але з чужими державами безпосередно. А ми знаємо, що не тільки се право від українського народу було відібрано, се що навіть війну чи мир об'являло петроградське правительство само, не питаючи ся чи хоче воювати український народ чи ні.

Отже бачимо, що всі торжественні обіцяння московського царя були зломлені; всі примасливі слова Бутурліна, що царь не тільки старі права потвердить, а й нові дасть — були брехнею. Коли царь говорив, що його слово „навѣки крѣпко и нерушимо безо всякаго премѣненія“ — то він брехав. Коли закликав народ український вірити і „на государскую ммлость надѣятися безо всякаго сумнѣнья“, коли обіцяв, що прав не порушить „и тягости никакія ни въ чем отнюдь не будеть“ — то се був обмань.

Кровью і муками тисяч — тисячей своїх синів заплатив український народ за довір'я сим царським словам! Двісті п'ятдесят літ свого життя пройшов тернистою дорогою, як Христос на Голгофу. З лавів своїх широких золотом-пшеницею одував московських катів, і руками робітника свого кував

благоденствіє для свого поработителя, і розум своїм людям ніс для будування „русской великой культуры“, і під сірою шинелею віддавав своє життя для здобування сили і слави царському величеству—і що ж мав за те? Що?

Все взяла Россія у України. Все. Навіть імя старе, що родилося над Дніпром в незапам'ятні часи, навіть імя старе, Русь—навіть його взяла для себе. Всі наші князі, вся наша історія, вся наша держава перших віків культури в Наддніпрянщини—се оказалось „русская история“, „история государства російскаго“. Вся історія пізніших віків, героїчна боротьба нашого народу за свою свободу, боротьба, якій рівній немає на землі—все те збувається в учебниках двома стрічками. Наші герої, наші мученики—тільки разбойники, бунтовщики, а Мазепа Анаѳема! Анаѳема! Анаѳема! як трижди проклинали його 200 літ по православних церквах, по тих самих часом, які сам же той Мазепа будував. Наша мова — „только нарѣчіє“, наше бажання жити національним життям—„опасный или в лучшем случае глупый сепаратизм“. І оказалось, що немає у нас ні історії, ні мови, ні імени свого—нічого немає у нас.

І так без історії, без імени свого переступнули ми і в 1917 рік. Рік провозглашення всяких свобод, рік торжества демократії, торжества святих принципів свободи. І що ж бачимо?

Рівність для всіх—але не для українців. Коли вони в часи страшної економічної політичної і всякої иншої розрухи, турбуючи ся про рідний свій край, хотять хоч як небудь завести хоч який-небудь порядок—нельзя! Мы вам сами дадимъ порядокъ изъ Петрограда! Коли розбиту на три часті Україну (під Россією, під Австрією і під Венгрією) хотять хоч як-небудь привести до ладу—демократичне правительство розбиває Україну ще, вже тепер на чотирі часті аби ще більше її обезсилити. Коли ми зажадали тепер тільки того, що вже мали при Богдані Хмельницькім—автопомії на федеративних началах (і то навіть без того пункта, що мав Хмельницький, то

права зносин з тужими державами) — то нам „демократичні“ муніципалітети (Катернослава і інші) відповіли, що вони приєднуються до Центральної Київської Української Ради. Для нас наша рідна школа — це наше життя і наша смерть. Але школи знаходяться в руках російського правительства і відомо, що в однім селі ні в однім місті правительство не зробило нічого для заведення української школи, зоставляючи се завести „частным образом“ — „мы не запрещаем“... в той час, як мільйони ідуть на російські школи, на російські гімназії, на російські університети, на всякі інституції в Україні.

Отже де ж рівність і однакові права? І чи можемо ж ми вірити російській демократії, коли вона тепер же показала нам таке лице своє? Чому ж вона не протестувала проти розшматування України Временним Правительством? Чому вона, вимогаючи всієї влади для себе — розуміє ту владу все ж таки в середині одного народу — щоб міністри були тільки різних партій, але щоб були „русскіє“, а хоч і не русскіє, то такі, що ніколи себе нічим иншим не вважали, що увійдуть в правительство не як представники данної нації, а як члени тої чи тої соціалістичної партії. А в Росії ж 132 народи! І всіма ними хоче й надалі управляти один великоросійський народ.

Ні, того не буде. Ми бачили істинне лице самодержавія, побачили тепер і істинне лице російської демократії — се одне і теж лице або два лица одного Януса, що зветься „русскій народ“. Нема у нас віри в російську демократію, не дивлючись на всі її красноглазії та масні словеса. І нетреба нам надіятися, на які б там не були бльоки і соглашения і т. п. — ми самі повинні кувати долю свою. „Не надійтеся ні на князі ні на сини чоловічеські, а в самих собі шукайте спасенія.

Гнат Хоткевич.

Що українських книгарнях
такі твори й видання Г. Д.

Літературні видання.

Поезія в прозі	75 коп.
Люблю жевщину (драматичний етюд; в числах „В. К. і Ж“	40 коп.
Гірські акварелі	30 коп.
Лихоліття (драма)	1 к.
На залізниці (драма)	80 сот.
Вони (драм. етюд)	70 сот.
Емігранти (драм. етюд)	30 сот.
Камінна душа (повість з гуцульського життя)	4 кор.

Народні видання.

Г. Галайда. Добром усе переможеш	3 коп.
Г. Галайда. Як треба і як нетреба	4 коп.
Г. Галайда. Про сиріт (для дітей) 4 к. 10 к. і 50 коп.	
Г. Хоткевич. Хто ми і чого нам треба	15 коп.
Г. Хоткевич. Гетьман Іван Мазепа	40 коп.

Видання Львівської „Просвіти“.

- 1) Золото (збірочка), 2) Сагайдачний (за Мордовцем)
- 3) Про Київ, 4) Роки жури (спомини Савінкової),
- 5) Життя (наукова збірка).

Видання Т-ва Педагогічного.

Дивні пригоди Комаха Сангвіна (оповідання для дітей, друге видання).

Музичні видання.

Підручник гри на бандурі, ч. I 1 р. 25 к.
(друга часть готова до друку).

Одарочка (танець, видання „Кобзи“).

Художні видання.

АЛЬБОМ ІСТОРИЧНИХ ПОРТРЕТІВ

Перша серія буде мати 5 випусків; в кожному випуску по 4 кольорові портрети і по два аркуші яскравих текстів. Вийшло 3 випуски по 1 50 к.